

Por el contrario, D. Noblecourt dedica un amplio capítulo a las deidades femeninas en la mitología religiosa egipcia, muy valioso, que refleja el ideal egipcio de organización social de ambos sexos, tema que es tratado de forma breve y muy general por G. Robins en la introducción de su obra.

Tal vez, un simple artículo hubiese servido a G. Robins para modificar la visión de D. Noblecourt sobre la mujer en la antigua sociedad egipcia, dado que la primera autora describe en su obra lo que la otra había narrado anteriormente, modificando —sin citarla— la opinión subyacente en la monografía

anterior. Si bien, quizás mi interés personal por temas bien distintos de investigación del antiguo Egipto, haya podido llevar mi crítica a una injusta falta de aprecio del verdadero valor de esta segunda conclusión, divergente de la anterior, sobre el papel de la mujer en la sociedad del antiguo Egipto, obtenida mediante documentos muy similares a los manejados en la monografía de D. Noblecourt.

María Antonia García Martínez
Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

HAJNÓCZI, G. (a cura de). 1995.

La Pannonia e l'Impero Romano. Atti del convegno internazionale «La Pannonia e l'Impero Romano». Accademia d'Ungheria e l'Istituto Austriaco di Cultura (Roma, 13-16 gennaio 1994).

Roma: Ed. Electa, 379 p.

Tenim davant nostre la publicació d'un congrés que, a Roma estant, i sota els auspicis de l'Acadèmia d'Hongria de Roma i l'Ambaixada d'Àustria a Itàlia, en representació de l'Institut Austríac de Cultura, va recollir en forma de ponències alguns dels més recents estudis, realitzats per especialistes locals i foranis, sobre l'antiga província romana de la Pannònia, històricament situada en el territori dels actuals estats d'Àustria, Hongria i d'una part de l'antiga Iugoslàvia. La present ressenya intentarà transmetre al lector el gran interès que desperta aquest recull del balanç global en diferents camps de l'experiència romana a la Pannònia, especialment si l'observem des del punt de vista un xic relativitzador de la diversitat dels fenòmens d'ocupació militar, i posterior provincialització, amb tot el que això significa, que Roma com a metròpoli va dur a a terme al llarg de la seva expansió fora d'Itàlia i, en particular, en àrees relativament allunyades del cor del seu imperi, el Mediterrani. Aquest procés conduirà Roma ja des dels inicis de la seva expansió tant a l'extrem occidental del món conegut,

Hispania, com especialment per al cas que ens ocupa, fins als límits nord-orientals del seu imperi, la Pannònia, frontera aquesta que també compartirà amb les noves províncies del Nòric, l'Il·líric, la Rètia, la Mèsia o la Dàcia, consolidades ja ben entrada l'època imperial. Per a valorar la importància creixent de la Pannònia dins del panorama de l'expansió de l'Imperi després d'August, que arribarà als seus màxims històrics en el segle II dC, només ens cal recordar que el mateix emperador Maximià era originari d'aquesta província, la qual cosa significa que en el segle III la Pannònia havia aconseguit assegurar en el tron imperial un membre de la seva aristocràcia provincial, com ja havia succeït anteriorment i sense anar més lluny en el cas d'Hispania durant la primera meitat del segle II en els casos dels emperadors Trajà i Adrià, d'origen bètic. Així, i a banda de proporcionar futurs emperadors, si allò que realment tenien en comú la Pannònia i les províncies hispanes era precisament haver estat dominades militarment per Roma, malgrat que sota condicionants històrics perfectament diferenciables, aquell

ja seria un argument suficientment sòlid per tal que, des de la nostra perspectiva mediterrània, ens interesséssim vivament per la zona del *limes* i, més en concret, per la conquesta i la posterior romanització de la Pannònia.

Un cop d'ull a l'índex és suficient per adonar-nos de quina va ser l'orientació científica dels organitzadors de l'esmentat congrés i, al mateix temps, de l'editor de la publicació de les actes que, precisament i això sempre és d'agrair, van aparèixer molt poc temps després de la celebració de l'esmentat congrés. En concret, a una introducció extraordinàriament aclaridora de la situació geoestratègica de la Pannònia en relació amb Itàlia, segueixen els articles agrupats per temàtiques, que van de les estrictament històriques (romanització, exèrcit) o historicoarqueològiques (relacions comercials i culturals, urbanisme i vil·les romanes), a les comunicacions que tracten diverses problemàtiques a l'entorn de la conservació del patrimoni historicoarqueològic i artístic d'època romana en un territori que, com ja hem dit, avui en dia resta dividit en diversos estats i, per tant, sota polítiques de gestió del patrimoni històric certament diferenciant fins i tot culturalment. Nosaltres, malgrat considerar aquests darrers aspectes summament interessants, ens centrarem molt més en les primeres temàtiques esmentades, per tal d'aconseguir articular una visió crítica i molt més uniforme del discurs historicoarqueològic. Així, en la introducció l'historiador i epigrafista d'origen hongarès, professor Géza Alföldy, ens presenta el territori des d'un punt de vista geo-polític, ressituant perfectament la Pannònia dins del marc de l'Imperi romà. De la lectura d'aquestes pàgines (p. 25-40), juntament amb la dels diversos articles dedicats a la romanització i a l'exèrcit (p. 43-138), en podem extreure una primera observació interessant. No és possible aïllar el coneixement sobre l'empremta romana en aquests territoris, sinó que cal estudiar la Pannònia dins del context global de la història de la Roma imperial, la qual cosa òbviament contribueix a

modificar *in situ* el concepte mateix de «romanització», que poc té a veure amb el que hom pot aplicar a altres territoris, ja siguin aquests distants o no de la mateixa Pannònia o fins i tot de la metròpoli romana. Influeix en aquesta opinió el fet que la Pannònia sigui considerada una província fronterera, amb unes poblacions preexistents no gaire desenvolupades, i fins i tot amb uns cultes locals ràpidament bandejats pels cultes oficials romans i per les religions místiques d'origen oriental. A més, hauríem d'esmentar també unes relacions comercials amb el món italià molt fluides a partir del segle II dC, com ho posen de manifest els estudis onomàstics i arqueològics sobre els segells i les marques d'àmfora o les fibules, estudiats respectivament per B. Lőrincz, D. Manacorda i M. Buora (115s., 177s. i 193s.). Finalment, comptem amb alguns paral·lels, com serien els importants testimonis epigràfics coneguts fins ara sobre el cobrament del *portorium* a l'Illyricum, la província veïna i amb què més contactes de tota mena havia establert la Pannònia, que probablement podrien fer-nos sospitar l'existència en el territori veí d'uns mecanismes recaptatoris de tipus indirecte semblants (p. 51s.).

De tota manera, també és cert que la seva fou una conquesta militar dura i complexa que s'allargà entre l'època triumviral i els darrers anys del Principat d'August. Es va aconseguir la pau definitiva durant els primers anys del govern de Tiberi, amb una *floruit* en la revolta del 6-9 dC. En conjunt, la guerra es caracteritzà per una gran resistència indígena, malgrat que les poblacions locals no disposaven d'estructures polítiques gaire desenvolupades, com posen de relleu també els articles de L. Borhy (p. 71-82) o bé el de Z. Visy (p. 85-96). Aquest fet contrastaria notòriament amb la important provincialització endegada alguns decennis després de la finalització dels conflictes, i especialment durant els segles II i III dC. A la vegada, percebem de forma paral·lela un gran desenvolupament econòmic i comercial en la regió, a la qual probablement no

hi foren alienes les necessitats materials de tota mena exigides pels exèrcits de les quatre legions romanes allí assentades de forma pràcticament permanent, dues amb seu a *Carnutum* (Pannònia Superior) i dues a *Aquincum* (Pannònia Inferior), amb la missió específica de controlar el *limes*. Precisament, G. Alföldy (p. 31s.) posa de manifest que només sota els Flavis es durà a terme una primera reordenació administrativa important en la província, després d'uns primers decennis d'activitat militar molt intensa, per mitjà de la qual són substituïts els *praefecti*, que fins aleshores hi desenvolupaven tasques de comandament, pels *procuratores* o governadors de províncies que ja funcionaven en la resta de províncies a partir de les reformes d'August en aquest mateix sentit. W. Weber (esp. p. 41s.) compara aquest fet amb què el Nòric, amb una conquesta més planera des d'un punt de vista militar, també és governat fins a Claudi per *praefecti*. Alguns d'aquests fenòmens de ben segur es poden posar en relació amb l'esment de la Pannònia en algun dels textos gromàtics, i més concretament en un famós i polèmic passatge d'Higini *el Gromàtic* (205L, Th 168) al voltant de les contribucions de les diferents categories de terres provincials, sotmeses o no a *vectigal*, on es manifesta en el cas de la Pannònia l'existència d'una taxa específica per a cadascuna de les terres segons el seu grau de fertilitat. Malgrat que l'ordenació de les imposicions agràries sembla que ja era una realitat en algun moment del segle II, també és cert que aquest suposat retard en la incorporació de la Pannònia al que era de fet la norma en l'Administració provincial romana, el govern mitjançant procuradors, està directament en relació amb una conquesta particularment dura, i en la qual la majoria de les poblacions locals foren considerades jurídicament *civitates peregrinae*, si no directament *civitates stipendiariae*, i se'ls exigia, sobretot en un primer moment, contribucions militars en forma de tropes auxiliars, com seria el cas de *Brigetio*, un *castrum* indígena envoltat de guarnicions romanes i dedicat

gairebé de forma exclusiva a aquestes tasques, segons L. Borhy (p. 71s.). Aquestes actituds molt probablement es poden comparar amb episodis d'alguna forma paral·lels, i tal vegada molt més antics, com els que tenen lloc en els primers decennis o fins i tot en el primer segle del domini romà a la península Ibèrica i, més concretament, durant les diverses campanyes celtiberolusitanes de la primera meitat del segle II aC. En concret, ens referim als pactes del governador de la Citerior, Tiberi Sempronius Grac amb la ciutat de Segeda a canvi d'indemnitzacions de guerra, tropes auxiliars i el control estricte de la política exterior i defensiva de la ciutat celtíbera. En el nostre cas el predomini de la cultura militar en l'organització administrativa de la Pannònia també el destaquen els articles de B. Lörinz (p. 115-138), sobre el paper de l'exèrcit en la formació d'una entitat provincial particular, o P. Zsidi (p. 213-220) i K. Póczy (p. 221-231) en la descripció urbanística de la colònia d'*Aquincum*, l'actual Budapest, com a absolutament dependent de l'estacionament de les dues legions que li corresponien. Fins i tot, G. Di Vita-Evrard apunta que amb la fi de l'establiment de veterans al nord d'Àfrica amb Trajà, els exèrcits estacionats a la Pannònia registren a partir d'aquell moment un nombre creixent de soldats amb un *origo* africà (p. 97s.). També és cert, però, que ja en el segle IV la important pressió de les poblacions bàrbares amb constants incursions dins de les seves fronteres va allunyar cada cop més la Pannònia del centre de l'Imperi, de manera que aquesta via constitueix l'entrada d'algunes poblacions germàniques cap a zones meridionals i ja interiors de l'Imperi, com observa M. Pavan (p. 365s.).

De l'extraordinària diversitat de les matèries tractades en aquesta publicació, i sobretot dels aspectes historicoarqueològics del procés de conquesta i assimilació per part de Roma, sembla factible que es desprengui la gran complexitat del fenomen de la romanització en una província del *limes* septentrional com és la Pannònia i, en especial,

dotada d'un *tempo* força característic. No només hauríem d'esmentar una conquesta lenta i difícil, tot i el baix grau de desenvolupament global de les poblacions preexistents, sinó també l'efecte d'una important presència militar romana de forma permanent en la regió, juntament amb uns contactes comercials fluids amb Itàlia, sobretot per tal d'aprovisionar les seves legions allí desplegadas. Al mateix temps, hom pot contemplar una més profunda aculturació de les poblacions locals per part de Roma una vegada el procés de conquesta havia conclòs definitivament i, sobretot, quan els prefectes militars foren substituïts per procuradors. La romanització de la Pannònia es veurà ràpidament accelerada en els segles II i III amb la integració jurídica de les comunitats peregrines locals, la promoció d'algunes

d'elles al rang municipal i la creació de noves colònies de ciutadans, amb l'establiment de veterans molts dels quals d'*origo* africà. En aquest sentit, l'organització provincial anirà a cavall de la funció primordialment defensiva de la presència de Roma en aquestes regions septentrionals, fins que el mur de contenció en què s'havien convertit la Pannònia i la resta de províncies frontereres, molt costós de mantenir per a la hisenda de l'Imperi, rebrà ja massa pressions per part de les poblacions germàniques, amb la qual cosa es fa permeable de forma progressiva, però també irreversible.

Toni Naco

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana